

НОРМАЛІЗАЦІЯ ЖИТТЯ ЯК ФУНКЦІЯ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ)

NORMALIZATION OF LIFE AS A FUNCTION OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE CONDITIONS OF WAR (ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN SCHOOLS)

Статтю присвячено проблемі функціонування освіти в умовах війни. Зауважено, що заклади освіти, як і інститут освіти у цілому, під час війни почали виконувати низку функцій, які не були для них специфічними за мирних часів. Одна з таких функцій – нормалізація життя учасників освітнього процесу. Отже, метою статті є концептуалізація такої неспецифічної функції закладів освіти (а разом із тим й інституту освіти у цілому), як нормалізація життя, що проявила і проявляє себе в умовах війни. Підкреслено, що війна є тією катастрофічною подією, яка має глобальні масштаби і наслідки та переводить усіх без винятку громадян суспільства, яке від неї потерпає, у стан уразливості. Їхнє життя потребує нормалізації для того, щоб витримувати навантаження тяжких воєнних умов, умовностей, обмежень тощо. Така функція освіти, як нормалізація життя в умовах війни, передбачає певне підтягування наявних умов життя учасників освітнього процесу до довоєнного рівня, зокрема в аспектах налагодження ритму життя, розпорядку дня, забезпечення соціальної виключності, комунікації, потреби у спілкуванні з іншими людьми, що відрізняються за віком, статтю та іншими особистісними і соціальними характеристиками. Наведено результати дослідження (проведеного з використанням методів фокусованих групових інтерв'ю (з батьками українських школярів) та глибинних інтерв'ю (з учителями шкіл м. Харкова та Харківської області)), проведеного автором за сприяння Люксембурзького інституту соціально-економічних досліджень. На основі цих результатів доведено, що освіта під час війни набуває функції нормалізації життя. Зроблено висновок про те, що внесок інституту освіти у підтримку соціального порядку і попередження стану соціальної аномії українського суспільства в умовах війни є вирішальним, у тому числі і за рахунок функціонування у напрямі нормалізації життя учасників освітнього процесу.

Ключові слова: інститут освіти, заклад освіти, функції освіти, вчителі, учні, нормалізація життя, війна, повномасштабне вторгнення рф.

The article is devoted to the problem of the functioning of education in the conditions of war. It is noted that educational institutions, like the institute of education in general, during the war began to perform a number of functions that were not specific to them in peacetime. One of these functions is the life normalization of participants in the educational process. Therefore, the purpose of this article is the conceptualization of such a non-specific function of educational institutions (and, at the same time, the educational institution as a whole) as life normalization, which manifested itself in the war conditions. It is emphasized that the war is a catastrophic event that has a global scale and consequences, and puts citizens of the society that suffers from it, into a state of vulnerability. Their lives need to be normalized in order to endure and withstand the burden of harsh wartime conditions, conventions, restrictions, etc. Such a function of education as life normalization in the conditions of war involves a certain pulling up of the existing living conditions of the participants of the educational process to the pre-war level, in particular in the aspects of establishing the rhythm of life, daily routine, ensuring social exclusivity, communication, the need to communicate with other people, which differ in age, gender and other personal and social characteristics. The results of the research (conducted using the methods of focused group interviews (with parents of Ukrainian schoolchildren) and in-depth interviews (with teachers of schools in the Kharkiv and Kharkiv region)) conducted by the author with the assistance of the Luxembourg Institute of Socio-Economic Research are presented. On the basis of these results, it is proved that education during the war acquires the function of normalizing life. It is concluded that the contribution of the institute of education to the maintenance of social order and the prevention of the state of social anomie in Ukrainian society in the conditions of war is decisive, including due to its functioning in the direction of normalizing the lives of participants in the educational process.

Key words: institute of education, educational institution, functions of education, teachers, students, life normalization, war, full-scale invasion of the Russian Federation.

УДК 316.74:37

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.58.7>

Нечитайло І.С.

д.соціол.н., професор,
професор кафедри соціології
та психології

Харківський національний університет
внутрішніх справ

Війна є тим соціальним потрясінням, яке кардинально впливає на всі сфери життя, у тому числі й на освіту. Історичний досвід доводить, що в умовах повномасштабних війн інститут освіти призупиняє своє функціонування. Досвід війни в Україні показує, що інститут освіти не тільки не призупинив свого функціонування, а й продемонстрував досить високу резильєнтність, що було доведено результатами нашого дослідження¹

і продемонстровано у попередніх публікаціях [4–6; 11].

Протягом перших двох місяців після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну навчальний процес у переважній більшості українських закладів освіти було відновлено на рівні не гіршому, ніж за часів карантину у зв'язку з пандемією COVID-19. Окрім того, було успішно проведено підсумкову атестацію учнів, у тому числі випускних класів, реалізовано повноцінну вступну кампанію до закладів вищої освіти. Усі українські школи, принаймні ті, що перебували на підконтрольній Україні

¹ У статті презентовані результати дослідження, проведеного автором за підтримки Люксембурзького інституту соціально-економічних досліджень (LISER), як внесок у проект PIONEERED H2020 (<https://www.pioneerproject.eu/>).

території, вчасно розпочали новий навчальний рік 1 вересня 2022 р. Усі ці школи продовжують працювати і функціонувати й сьогодні. Освітня система у цілому цілком успішно адаптувалася до умов війни і продовжує протистояти новим викликам. Так, наприклад, у м. Харкові, де неможливо вести освітній процес у офлайн чи змішаному форматі через постійні неконтрольовані бомбардування з боку РФ, були відкриті метро-школи у спеціально обладнаних приміщеннях метрополітену [3]. Окрім того, в одному з районів міста побудовано підземну школу, яка розпочне навчання у березні-квітні 2024 р. [9].

За результатами нашого дослідження було доведено, що українські школи по-різному справлялися зі складнощами, викликаними війною: деякі доволі швидко оговталися від потрясіння, викликаного повномасштабним вторгненням, швидко налагодили навчальний та інші процеси; деякі адаптувалися до ситуації більш тривалий час, що було пов'язано як з об'єктивними (місце розташування, обсяг, критичність пошкоджень шкільної будівлі, інфраструктури, матеріально-технічної бази тощо), так і суб'єктивними (якість роботи керівника та його команди, готовність до навчального процесу вчителів та учнів тощо) чинниками [6, с. 157; 11, с. 7]. Попри різну адаптивну спроможність українських шкіл, що проявила себе у перші пів року повномасштабного вторгнення, сьогодні після двох років великої війни можна стверджувати, що всі вітчизняні школи, які знаходяться на підконтрольній Україні території, налагодили навчальний процес та здійснюють його на достатньому або високому рівні.

Окрім того, за результатами нашого дослідження було виявлено, що заклади освіти, як і інститут освіти в цілому, під час війни почали виконувати низку функцій, які не були для них специфічними у мирний час. Одна з таких функцій – нормалізація повсякденного життя (як освітян, так і учнів та їхніх батьків). Ця функція особливо помітно проявила себе саме у перші декілька місяців повномасштабного вторгнення. Її реалізація, на нашу думку, має принципово велике інтерперсональне і загальносоціальне значення.

З огляду на вище викладене, метою цієї статті є концептуалізація такої неспецифічної функції закладів освіти (а разом із тим й інституту освіти у цілому), як нормалізація життя, що проявила себе в умовах війни. При цьому підкреслимо, що під нормалізацією ми маємо на увазі не узвичаєння війни як такої, не звикання до її жахів, не ігнорування тих подій, що відбуваються в умовах війни, тощо, а зовсім інший процес і стан, який на відміну від попередньо наведених має позитивні наслідки як для окремої людини, так і для всього суспільства. Саме тому в межах цієї статті ми беремо у лапки

формулювання нормалізація життя, адже під нормалізацією розуміємо зовсім інше, ніж прийнято вважати.

Поняття «норма» (від лат. *norma* – взірєць) у низці наук про живі організми розглядається як певна точка відліку, еталон, стандарт. Передбачається, що будь-яка норма може мати декілька варіацій, які тим чи іншим чином установлюються, зокрема, шляхом порівняння з іншими станами об'єкта (суб'єкта) [7].

Соціально-педагогічні аспекти процесу нормалізації вивчаються переважно з позиції принципів, виведених Б. Нірє і В. Вольфенсбергером та з погляду медико-соціальної моделі соціальної інклюзії (людей з інвалідністю, представників уразливих груп населення тощо) [10; 12, с. 20].

У науковій літературі принцип нормалізації вперше був описаний у 1969 р. Бенгтом Нірє, представником Шведського союзу батьків. Аналізуючи науковий доробок Б. Нірє, вітчизняна дослідниця І. Іванова в одній зі своїх статей зазначає: «Принцип нормалізації включає вісім пунктів, які відображають різні аспекти проблеми: нормальний денний ритм життя; тижневий ритм життя; річний ритм життя; природний життєвий шлях (стадії життя); повага до потреб; відповідний контакт між людьми різної статі; нормальний економічний стандарт у соціальному обслуговуванні; стандарти обстановки, облаштування помешкання» [2, с. 11].

Принцип нормалізації на основі підходу В. Вольфенсбергера розповсюджується не тільки на людей з інвалідністю, а й на всі соціально уразливі групи населення. Нормалізація розглядається вченим як процес постійної взаємодії між індивідом і суспільством, засіб, мета покращення становища людини, забезпечення позитивного образу і соціальної компетенції уразливих категорій населення [10].

З огляду на вище викладене, нормалізація передбачає налагодження умов, ритму, розпорядку життя людини, забезпечення достатніх умов для задоволення базових потреб, а також потреби у спілкуванні з іншими людьми, які відрізняються за віком, статтю та іншими особистісними і соціальними характеристиками. Наведені принципи нормалізації були розроблені та застосовувалися по відношенню до представників уразливих категорій населення, а отже, нормалізація їхнього життя передбачала відповідне підтягування умов життя до рівня середньостатистичного громадянина, який не відноситься до уразливих категорій.

Уважаємо за необхідне уточнити, що саме розуміється під уразливими категоріями населення. На основі аналізу спеціальної наукової і довідникової літератури візьмемо за основу визначення, запропоноване у матеріалах онлайн-курсу «Конфліктна і гендерна

чутливість у роботі з представниками/цями уразливих категорій», яке, на нашу думку, є найбільш повним: «До уразливих категорій населення відносяться особи, сім'ї, малі соціальні групи тощо, які мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників; або соціальні групи, що мають більшу, ніж інші, ймовірність зазнати негативних впливів соціальних, політичних, екологічних чинників або ризиків дістати хвороби чи ушкодження» [1, с. 2]. При цьому як основні чинники уразливості визначаються такі: перебування у складних природних умовах; захворювання (стан здоров'я); функціональні обмеження та особливі потреби; вік (похилий, дитячий); освіта та професія, які не відповідають соціальним умовам; соціальна виключність; відсутність соціальної підтримки; порушення прав та соціально-правова незахищеність; підвищена споживацька завантаженість; вплив катастрофічних подій [1, с. 2].

Війна є тією катастрофічною подією, яка має глобальні масштаби і наслідки, та переводить усіх без винятку громадян суспільства, яке від неї потерпає, у стан уразливості. А отже, їхнє життя потребує нормалізації для того, щоб витримувати і витримати навантаження тяжких воєнних умов, умовностей, обмежень тощо. Для більшого уточнення значення нормалізації життя людей в умовах війни проведемо метафоричне порівняння з термічним процесом нормалізації сталі, що являє собою такий вид обробки, який застосовується для підвищення її (сталі) міцності, ударної в'язкості, однорідності структури, поліпшення оброблюваності тощо [8].

Зауважимо, що нормалізація є процесом доведення до норми, а отже, має мати місце певна норма як мета і результат процесу нормалізації. У випадку війни такою нормою слугує довоєнне життя людей і його умови. Така функція освіти, як нормалізація життя в умовах війни, передбачає певне підтягування наявних умов життя учасників освітнього процесу до довоєнного рівня, зокрема в аспектах налагодження ритму життя, розпорядку дня, забезпечення соціальної виключності, комунікації, потреби у спілкуванні з іншими людьми, що відрізняються за віком, статтю та іншими особистісними і соціальними характеристиками.

Про те, що освіта під час війни набуває функції нормалізації життя, свідчать результати нашого дослідження, проведеного за сприяння Люксембурзького інституту соціально-економічних досліджень. У грудні 2022 – січні 2023 р. нами було проведено п'ять фокусованих групових інтерв'ю (кожна фокус-група – від п'яти до восьми учасників) із батьками українських школярів із тих регіонів України, які є найбільш постраждалими від війни

(Харківська, Донецька та Луганська області). За результатами проведення фокусованих групових інтерв'ю, посилавшись на думку та висловлювання їх учасників, нами було відібрано шість шкіл м. Харкова та Харківської області, які проявляють високу резильєнтність під час війни. Нами було проведено 12 глибинних інтерв'ю з представниками педагогічного складу цих шкіл, по два представника від кожної школи. Із дозволу респондентів ми робили відео- та аудіозаписи всіх інтерв'ю, після чого робили стенограми, які оброблялися за допомогою Taguette (інструменту якісного дослідження та обробки якісних даних із відкритим доступом). Після чого нами був застосований метод типових висловлювань для аналізу даних. Для нашого дослідження типові висловлювання – це такі, що відображають домінуючі точки зору респондентів. Представляючи у тексті статті типові висловлювання респондентів-учителів, які вони озвучили під час проведення глибинних інтерв'ю, ми ідентифікували кожного учасника зі збереженням анонімності, приписуючи певні шифри: Д1 та Д2 – для директорів; В1 – В8 – для вчителів; ВА9 та ВА10 – для вчителів, які водночас є представниками шкільної адміністрації. Представляючи типові висловлювання респондентів-батьків, які були озвучені ними під час фокусованих групових інтерв'ю, ми не ідентифікували кожного учасника і не приписували шифрів, оскільки відібрані нами типові висловлювання є сукупним результатом групової дискусії. Тому під час цитування батьків у звіті ми приписували до відповідних цитат універсальний шифр Б, передусім для того, щоб відділити їх від учителів.

Отже, наведемо деякі типові висловлювання респондентів, які підтверджують виконання освітою функції нормалізації життя:

Д1: Я майже місяць займалася, не ставлячи оцінок, не проводячи якісь контрольні заходи. Це було, як гурток за інтересами. Я розповідала якісь цікаві теми, які були поза межами підручника і програми... Ми зустрічалися, спілкувалися, діти бачили мене, я бачила їх – це було головне...

В2: Під час війни, щоб утриматися і вистояти, кожен має сконцентруватися на своїй справі. Ми, вчителі, маємо вчити, а діти мають учитися. І ми це робимо. І це те основне, що нас рятує сьогодні...

В3: Безумовно, питання безпеки для багатьох зараз на першому плані. Але в жодному разі не можна переривати навчання. Навчання зараз – це виживання. Дитина має бути чимось зайнята, щоб не зациклюватися на трагедіях війни. А її основне заняття – це навчання. І школа, й вчителі мають це забезпечити. Тобто перше і головне наше завдання – це чимось задіяти дітей...

В4: Навіть попри те, що спочатку (у березні 2022) перевага віддавалася асинхронному навчанню, вчителі все ж таки намагалися просто зібрати дітей, із ними поспілкуватися. Можливо, на той момент це було навіть важливіше за те, щоб провести повноцінний урок. Важливим було підтримати дітей, зібрати їх разом, побачити один одного (хай навіть на екрані), сказати якісь слова підтримки, підбадьорити один одного...

В6: От, наприклад, іде онлайн-урок і лунає повітряна тривога. І ти бачиш, що один з учнів кудись біжить із ноутбуком. Обережно питаєш, що трапилось, а він каже: «Я зараз просто перейду до коридору, бо тут спокійніше». Ти кажеш: «То краще відключись від уроку і пересядь у безпечному місці». А він відповідає: «Ні-ні, я не хочу, бо мені з Вами спокійніше. Я буду вас слухати, і буде все нормально...»

В7: Ми з колегами дійшли єдиного висновку, що дітей потрібно затягувати в освітній процес. Головним чином, для того, щоб якось відволікти і самим відволіктися, показати дітям і їхнім батькам на власному прикладі, що потрібно бути сильними. Зрозуміло, що війна – це стрес, переживання і жах... Це те жакіття, яке стало реальністю. Але було важливим показати власним прикладом, що ми це переживемо... І не варто впадати в депресію, потрібно виживати і жити, бо життя продовжується. Тому важливо вчитися і щось робити...

В2: Багато хто з батьків почали задавати питання про навчання вже через тиждень після початку повномасштабного вторгнення. Переважно це були батьки, які нікуди не поїхали з Харкова або перемістилися у більш небезпечні місця Харківської області. Ті батьки, які поїхали за кордон, зі зрозумілих причин, прийшли до тям значно пізніше. Я сама вимушена була їм телефонувати, коли навчальний процес було відновлено, і питати про їхні плани... Деякі і досі не прийшли до тям...

В7: Навіть ті мої учні, з якими я займаюся додатково, як репетитор, прийняли рішення продовжувати наші заняття. Батьки сказали, що хочуть створити атмосферу, щоб діти робили звичні справи, щоб залишився зв'язок із тим спокійним, рутинним, нормальним життям, яке було до війни...

В3: Задіяність 24/7 у роботу вчителя, класного керівника є моїм розслабленням і дає змогу продовжувати жити, бачити сенс життя, а не зациклюватися на страшних подіях, які відбуваються навколо...

В4: Мене відволікає і заспокоює те, що я завжди щось роблю. У мене побутове життя зараз майже не відділяється від професійного, адже всі заняття ми проводимо з дому, а також ми цілодобово відкриті до комунікації з нашими учнями та їх батьками...

ВА9: Я все життя працював на двох-трьох роботах сім днів на тиждень. Тому коли почалася війна, і нас відправили на канікули, я цілий тиждень нічого не робив і сидів вдома. Я думаю, що я помер і це вже пекло... Тому повернення до вчительської роботи було як повернення до життя...

Б: Намагаємося відволікати дитину від потоку негативної інформації. Ті самі шкільні заняття у цьому дуже допомагають... Дитина повернулася до нормального розпорядку дня: прокидання, уроки, перерви, обід, спілкування з однолітками...

Б: Діти зараз багато вчаться. Батьківська і вчительська постійна підтримка у навчанні, мабуть, діє як підтримка у цілому в тих страшних умовах, у яких ми всі опинилися...

Б: Після початку повномасштабного вторгнення освіта – це наше спасіння! Завдяки відновленню навчального процесу діти наче повернулися до звичайного життя, отримали можливість винирнути з пучини війни, можливість не захлинутися і вільно дихати...

Підводячи підсумок, зазначимо, що синергетичний ефект від реалізації освітою специфічних функцій навчання та виховання і низки неспецифічних функцій, які актуалізувалися саме в умовах війни, зокрема такої з них, як нормалізація (повсякденного) життя, полягає у відносній стабілізації стану всього суспільства і попередженні стану соціальної аномії, який був характерний для всіх суспільств, що перебували у стані війни. Соціальна аномія – це вкрай тяжкий для суспільства стан відсутності соціального порядку, втрати спільності культури, відсутності загальної системи норм. У суспільному вимірі аномія завжди пов'язувалася з дисфункцією соціальних інститутів і руйнуванням моральних стандартів. На нашу думку, внесок інституту освіти у підтримку соціального порядку і попередження стану соціальної аномії є вирішальним, у тому числі і за рахунок функціонування у напрямі нормалізації життя учасників освітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Уразливі категорії населення – соціально-психологічні характеристики. Навчальні матеріали онлайн-курсу «Конфліктна і гендерна чутливість у роботі з представниками/цями уразливих категорій». URL: <http://surl.li/qycsmo> (дата звернення: 26.02.2024).
2. Іванова І.Б. Концепції нормалізації в інтегрованому соціальному середовищі. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. 2014. № 11(13). С. 10–26.
3. Кричун Д. Метрошколу у Харкові у другій чверті почали відвідувати ще понад 470 дітей. Суспільне: новини. URL: <http://surl.li/qxyz> (дата звернення: 26.02.2024).
4. Нечитайло І.С. Нормалізація життя як функція інституту освіти в умовах війни. Творення нових соціальних порядків в умовах російсько-української війни : збірник матеріалів XIII Львівського соціологіч-

ного форуму, м. Львів, 5 квітня 2023 р. / за ред. В.П. Мельника. Львів : ЛНУ, 2023. С. 37–41.

5. Нечитайло І.С. Психологічна підтримка учасників освітнього процесу як важлива функція інституту освіти в умовах війни. *Забезпечення психологічної допомоги в секторі безпеки та оборони України* : збірник тез доп. II Всеукр. міжвід. психол. форуму, м. Київ, 30 травня 2023 р. Київ : ДНДІ МВС України, 2023. С. 149–153.

6. Нечитайло І.С. Резильєнтність інституту освіти як чинник стійкості українського суспільства в умовах війни. *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: доба нестійкої інституційності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 5 трав. 2023 р. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. С. 156–159.

7. Норма. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <http://surl.li/qyfmn> (дата звернення: 26.02.2024).

8. Нормалізація (термічна обробка). *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: <http://surl.li/qydbp> (дата звернення: 26.02.2024).

9. Підземна школа в Харкові: Ігор Терехов розповів, на якому етапі наразі будівельні роботи. *Нова українська школа*. URL: <http://surl.li/qaar> (дата звернення: 26.02.2024).

10. Принцип нормалізації у трактуванні В. Вольфенсбергера. URL: <http://surl.li/fpaam> (дата звернення: 26.02.2024).

11. Alieva A., & Nechitailo I. 'Resilience of education system: what lessons can be learnt from Ukraine?', NESET ad hoc report, Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2023. 34 p. Retrieved from: <http://surl.li/kvpxh>

12. Nirje B. The normalization principle and its human management implications. *The International Social Role Valorization Journal*. 1994 Vol. 1. № 2. P. 19–23.